

Armando Petrucci, Giulia Ammannati u. a., Lettere originali
del Medioevo Latino (VII-XI sec.), vol. I: Italia (Scuola Norma-
le Superiore di Pisa, 2002).

FL ben. 24.6.06

AD 699 36021

Mailand, Arch.
di Stato, Arch.
diplomatico, Per-
gamene per fondi,
cart. 537, fasc.
242a, no. 1

A. Ardenas v.
S. Victor (Mailand)
an. ks. Heinr. III.
(1046-1056)

Petracci, Lettere originali BW. 1. 54+55 Na. 6

gloriosissimo impri aig. Mediolanensis abbas Ardenas quibus indigni post dñm extoto suis.
equantis malis fortuna non ratio nos afficit. humano sensu nec explicari nequit. Sed qm p
uere aliquid. Venerabilis impri HILDE. & religiosissimo pontifici. quiddam monasterium
nobis & catholicis pñia & imperatore animalia loca mouant. quoniam comoda pñuicentib. subuenire
rui. ad ipsius partem quandam proximam uillulam pñia miam. & dñm dñm pñiam. cū loci illius d
bepi & alii clerici multis. qui aderant tunc temporis. tunc liban. priuilegia. asynodali c
arius qui ea scripsit. adhuc satis ualere & uiuere. & tamen propter innumerabilia mala quib. u
decima. ammirabilis & nefaria surrepsit discordia. inter nos atq; conuicet nros. scilicet anse
de badiglo. Qui propter plebem & pñia. que multam in gñia habent circa. sunt conati
quo deterius possint errare. & etas dñi presumentes dissipare. spualia arma non curant. Sed
ia ecclē pñiamus. nullomodo uiuere possumus. agriculturam ignoramus. mendicare erubesc
setarib. Pro dolor. ad desperationem cogimur. nisi dñi cūtra inefabili mīa sub leuiemur
a sub iacent regna. & memorabilis itatia. Cuius omni dñi mīa. in mundo necessarium. de gñ
arandū dubium. & conseruandum integrum. Quis aliter post dñm tot & tam rebelles ualere
sa. Iam magis ac magis ut illud impleatur pñeticū. scilicet qui faciat bonum. non est
enim & circumquaq; uagantes. pñichiloducunt monachos & abbates. quasi mutes canes. La
uram mīam flagitamus. ut scī uictoris ecclē dignemur subuenire. ne pñissim' pater
e. Ura sapientia. & pñabilis astutia. uideat & legat. que uob mīttim' priuilegia. debent
neur minus & lucteris. factis subsequenter pñeritis. ut scī pñia uita. possitis frui pñia

blas Anderson qui indigni post dñm excois suis. ad plenum utriusque uice gaudium.
ut. humano sensui explicari nequit. Sed qm̄ prorsus celare officit. ipsa misteria nos
prossimo pontifici. Arnulfo. quoddam monasterium in honore scti uictoris restaurare precepit.
loca innovauit. arua conuola. seruentib. subiunxit. & cum multis alijs bonis idem distasse
tam p̄sua miam. dñi est p̄prium. cum loci illius domus atq; basilica ibidem edita.
re temporis. tra. hanc. privilegia. asynodali congregatione laudata. & subscripta.
uit. & tamen propter innumerabilia mala quib; undiq; premimur die nocteque. exipsum
iscordia. inter nos atq; conuictos nros. scilicet anselmum p̄brum. nre ecclē ordinarium. &
que multa. in. g. habent circa. sunt conati de uastare nos & nra. & los. sicore.
sumentes dissipare. spualia arma non curant. sctis. ibus. illos supere. in. uimur.
imus. agriculturam ignoramus. mendicare erubescimus. militantes dō non debent implicari
imur. nisi dī oīra inefabili mīa sub laiemur. cum nos igitur erigat dextera. cui
los om̄ps dī uiuimur. in mundo necessarium. degit ad suffragium. Ad curandū inualidū.
m. Quis aliter post dñm. tot & tam rebelles ualē subicere uires. nisi tua. marctas
tur p̄phetia. n̄ est qui faciat bonum. non est usq; adunū. om̄s quidem declinauerunt
unt monachi & abbates. quasi mutos canes. latrantes. in. ual. dī.

et alium dñr filium. et alium dñr spm scm. sed unum dñm patrē.
et filium. et spm scm. Non enim confundit unitas trinitatem.
nec trinitas separat unitatem. quia quod in personarum pro-
prietate discernitur; hoc unum naturaliter essentie unius
comunione monstratur; Item idem in libro septimo eĩdē op̄is.

Non enim loquetur a semetipso. sed que cūq; audiet loquetur.
Necque uentura sunt ad nuntiabit uobis; Ille me clarificabit.
qui de meo accipiet & ad nuntiabit uobis; Ecce primum osten-
dit non eē alia sps sc̄i. quam que sunt filii; deinde ut ostenderet
omnia sui eē que patris sunt adiecit; Om̄a quecumq; habet
pater mei sunt; Propterea dixi de meo accipiet. et ad nunti-
abit uobis; Illud igitur primitus attendamus quod ut;
N on enim loquetur a semetipso sed quecumque audiet loquetur;
Q uis autem comprehendat qualis sit illius simplicis nature locu-
tio uel qualis auditio; ubi non ē aliud audire quam eē;
A udit itaq; sps sc̄s quecumq; pater et filius dicit. et hec eadē
similiter dicit; Sicut uidet filius que pater facit. et hec
eadem similiter facit; In illa enim natura ubi ē summa &
uera simplicitas. in eo filius uidet quod pater facit. sps sc̄s audit.
quod cum patre filius dicit. quia comunione naturalis essen-
tie & filius de patre natus exiit. et sps sc̄s de patre filioq;
procedit; hoc igitur ē sp̄u sc̄o audire. quod ē de natura patris
filioq; procedere. et hoc ē loqui qđ p̄ grām nr̄is cordib; ines-
tabiliter intināre. **ITEM IDEO IN EODEO LIBRO**

Et non rapit eas quisquam de manu mei; Pater nr̄s quod dedit
mihi manus ē om̄ib; & nemo potest m̄pere de manu patris
mei; Ego & pater unū sumus. Hec ē ergo uox quam oues ei
audiunt. que scilicet meo qđ nemo rapit de manu filii. neq;
de manu patris; Unam uirtutem filii et patris intellegunt.
et audientes ab eo quia ipse et pater unū sunt. unitatē uerū
in patre et filio essentie naturalis agnoscunt; hec ē uox filii

dubitari aeternam eos vitam nemini posse praestare. quinec ipsam adiuvant temporalem.
Expt cap. Incipit liber. vi.

satis michi
adversus eos

uideor disputasse quin uictos deos et falsos quos esse inutilia simulacra uel imundos spiritus. et perniciose daemonia uel certe creaturas non creatorem ueritas tanta conuincit. propter uitae huius mortalis rerumque terrenarum utilitatem. eo ritae seruitute quae graece latra dicitur. et uniuerso deo debetur uenerandos et colendos. mirantur. Cuiusmodi uidentur. Sicut

Atque uitanda parum uideo disputasse. in aliud uolumen quod huius optulante duo coniungendum est animum intendat.
Explicet LIB. vi. Contra paganos.
Incipit LIBER. vii.

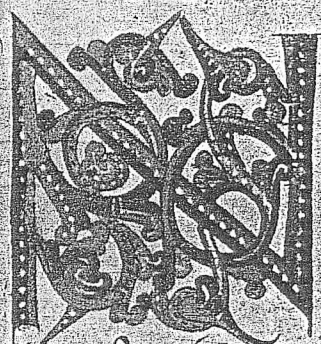
QUI SUPERIORIBUS
LIBRIS

terres opiniones ueritatis
pictas inimici

quas tenebrosas animis altius et tenacius duritius humani generis error infixit. euellere atque extirpare conantem. Saluus gratiae qui hoc ut uetus deus potest promoco modulo incius adiutorio cooperantem in

noxiam peremesse. sed uicam religionem qua produntur et uincuntur agnoscat.

AUGUSTINI CONTRA PAGANOS DE CIVITATE DEI. EXPLICIT LIBER. vii. INCIPIT LIBER. viii.

QUI SUPERIORIBUS
LIBRIS

opus est animo multo quam erat insuperiorum solutione questionum. et explanatione librorum. de theologia quippe quam naturalem uocant non cum quibuslibet hominibus. non enim fabulac.

xxi. De paradoxi ut quo pmi huius fuerunt q. recte p significat
tionis eius spūale aliq. intelligant saluē ueritatē ut
rationis huiusmodi. et de corpore loco
xxii. De corpore huiusmodi. post resurrectionē quae sic spūalia erunt
ut non in spū. cito ueritatem.

xxiii. Quod intelligendū sit de corpore animali. et de corpore
spūali. et q. moriunt in adā. quē uō uiuificant in xpo.
xxiiii. Quod accipiendū sit illa insufflatio di qua pmi hō
facti est in aīam uiuentē. illi quam dñs fecit dicens
dilecti sū. accipite spūm sctm. EXPLICIT CAP.

INCIPIT LIB. viii.

EXPLICIT LIB. viii.
soli exortat et de micio
generis humani diffi
cillimis questionibus.
nunc iam de lapsu pri
mi hominis uimō pri
moy hominum et de
origine ac propagine
mortis humane dispu

rationem nobis institutus ordo deposcit.
Non enim meo modo quod angustas condide
rat de homines. ut etiam si uicessent uimō

De prosperitatibus quas constantino imperator uisus est
De fide ac pietate dei dei. Hoc est. Expositio.
Incipit Liber
UONIA M CON
Har omium rerum optan-
darum plenitudinem esse se-
licitatem quae non est dea sed de-
num dei. et ideo nullum

gionem tenent. sed qui deorum qualicunq;
falsorum uolunt esse cultores. Haec enim
opinio quid agit aliud nisi ut nullus oino
colatur aut rogetur de. contra quos modo
nobis disputatio non est uisitata. sed
contra hos qui prode fensione eorum quos
deos putant xpianae religioni aduer-
santur. Illuc qui postmodum stellarum

In hoc uolumine continentur libri s. augustinus de-
ciuitate dei contra paganos abunde uisus est. q.
cxviii.

QUI TITIA) DI DICIA.
qui ea scriptura testis est.
que non fortuitis motib.
amoz. sed plane summe
dispositione prudentis
sup omis omium gentiu
litteras. omia sibi genia
ingenioy humanoy diuina excellens auctoritas
re subiecit. Ibi quippe dictu est. glori dicta sunt

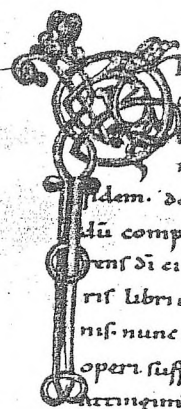
goy diuinitate penetrant.

Aqui est et idemodi rari inuerti etiam
corpora et incorporea considerata. corp-
taq; mutabile. intentione nris excedit. atq; ad
incomutabile in di substantia puenire. Et illuc
discit ex ipso. q. cuncta natura que non est
ipsa. no fecit nisi ipse. sic eni de cu homine no
p aliqui creatura loquitur corporale corporale
nisi ut pens aurib. ut int sonant et audient
aera spiritalia uerberent. neq; p eummodi spu-
ale que corporu similitudinib. figurat. sicut
in sensib. ut quo alio calimodo. na et sic uelut
corporis aurib. loquit. q. uelut p corpus loq.

EXPLICIT LIBER. xii.
INCIPIT LIBER. xiii.
et sicut op. ut dicit de p-
lo paradiso et de uita ipsoru
primoz hominu. coruppee-
cio. atq; supplicio. multa multa sentent.
multa dixer. multa lertis mandauerunt.
Nos quoq; scdm scripturas scis id q. incipit
gimus. ut q. ex eis intelligere possumus.

q. animalo. postea spiritalo. Unde unus
quisq; quonia ex dñe. na p paginis exo-
ritur. pmo sicut e. ex adu malis. ang.
carnal quod si in xpm renascendo pfectur.
post erit bonus. et spiritalis. Sic in uniuerso
gie humano cupimur dñe. iste ceperit in
nascendo atq; moriendo. paurere cuiu-
tati. Prior e. natus ciuit huius scilicet. post-
rius aut isto peregrin? in celo? puenit ad

acceperat syna. sed hic cui etiam nome-
do pcepta mutatu fuerat. ut in c
uocaret. pplm in terra pmissionis ind.
xii. Tq; ab. aut iudicu. sicut se habe-
bant et peccata ppli a. nra dei. abter-
nauerunt. pspira a. aduersa belloru.
nde uentus est ad regu tpra. quoz pri-
mus regnauit saul. Cui repbato. et
bellica clade pstrato. eiusq; stirpe re-
iecta ne inde reges orrent. dauid suc-
cessit in regnu. cuius maxime xpc di-
ctus. filius. In quo arceulus quida
factus. a. exornatus. quodi modo iuen-
tus ppli dei. cuius generis quela ue-

MISSIONES DEI

facti sunt ad abraham cu
semini a. genti isrlitica scdm cl
nem. a. oms gentes debent scdm
idem. deo pollicente. iudicim. quia ad mo-
du compleant. p ordine temporis proce-
dens di ciuitas indicauit. Cu ergo supio-
ris libri usq; ad regnu dauid factus. fi-
nis. nunc ab eode regno quantu suscepto
operi sufficere uidet. cetera que secuta
attingim. hoc itaq; temp ex quo scs sam-
hel prophetare coepit. et deinceps donec

Mailand, Ambros., G. 108 Inf., fol. 114

PH.

^{resistat}
E. xiforas scelestus; at & iam ^{resistat} resistas.
^{si uti p' d'na} ^{uel quid male consiliat' uel} ^{quid feci flendi}
f. ugitue. p'd male concilia te. PH. obsecro. PH. Oh

Phedra. ut
eumque
rebat. in demo.

^{quoniam}
I. llud inde os ut sibi discorsit. carnis fex.

Q. uid huc reditio est. ^{tue} quid uestas mutatio. PH.

Q. uid narras. paulū sicessem. ita iam adornarat fugā

D. om non offendisse. ita iam adornarat fugam. PH.

H. abesne hominem. amabo. PH. quid mi habeam.

O factum bene. D. non uides.

I. stuc poluero bene. PH. ubi est. PH. rogitas. ubi est eunuchus

PH. Uideā. obsecro quē. PH. hunc salicū. PH. hic homo.

PH. Q. uia duos deductus hodie est. PH. hunc oculis suis

rārū nūquā quisquā uidit. Phedra

N. on uidit. antu hunc credidisti eē. obsecro.

A. dnos deductū. PH. nāquā. habui nemine

PH. N. ecōparandus hic quide acillū est; ille erat

H. onestafacie. et liberali. PH. ita uisus est. ut esset tunc pulcherr. qualiter

D. udum. quia uariā uesite exornatus fuit. PH. ne induat. PH. qd modo non

N. unc eotibi uidet foedus. quia illam non habet. PH. induat

PH. T. ace obsecro; quasi uero paulū intersiet. PH. qd adnos deductus fuit

A. dnos deductus hodie est adolescentulus.

Q. uē tu uidere uero uelles. Phedra

H. uest uetus. ueternosus senex

C. olore mustelino. PH. hom quē bec. fabula

E. ore digis me ut quid egerim. ego nesciam.

E. ho tu. em in egote. PH. nemis tibi lube mihi idem

R. espondeat. PH. roga. PH. uenisti in hodie ad

conuocato
adorinu chū
dicta mihi

clīn S^uatissime p^{ro}mittat tibi s^uis at^{que} quatuor hanc iocari, ^{credis.}
 f^{ac}iet nisi caueo blāc dormiunt; ego p^{ro} istos cōmouebo.
 mēa phrygia audisti modo homo iste quā uillā
 c^{on}harini^{us} h^{ic} audiui blāc p^{ro}ximā eē. ^(demonstrauit.)
 huic fundo. addextram; p^{ro} h^{ic} memini. blāc
 c^{ur}riculo percurrere apud eū; miles diuisia dicitur.
 svr Quid hec inceptat. blāc dic me hic oppido eē. in uitam.
 atq; ad seruari. ^{illu}
 svr Uerū aliquo pacto uerba me his dictura eē. & uentura;
 p^{er} uerhercle bachis mane mane. quomitas istanc queso.
 iube maneat. blāc abi. svr quin. ē. partū argenti.
 blāc quinego hic maneo. svr
 at quoniam dabitur blāc ut lubet. nūego in isto.
 svr at scin quid sodes facias. ^{pompa}
 blāc Quid. svr transeundum tibi ad minedemū. ē. et tua
 f^otraducenda. ē. blāc quam rē agis. ^{scelus}
 svr ergo n^{on} argentum cudo. ^{temere}
 blāc Quid tibi dē blāc dignamē putas. quā ludas. svr n^{on} ē.
 blāc Etiam ne tecum hic res mihi. ē. svr minimē tibi reddo.
 blāc Et atur svr sequere hac heus dromo. d^{ro} quis me uult.
 svr si rus. d^{ro} quid. ē. rei. svr
 Anillas omīs bachidis traduce huc ad uos p^{ro} pere. d^{ro}
 Quā ob rē. svr nequeras. & feram quae secū huc adduxer.
 s^{per}abit sūptū sibi senec^{is} leuatū. eē. harum abitu.
 Ne ille haud scit. hoc paululū lucri quantū ei dāpni
 Iⁿescis id qd scis dromo si sapiēs d^{ro} ^(adponit.)
 mutu dices. CHREMIS SYRUS.

Atq; herde hic ^{rapto}degrege illo. & si me senserit
e um queritare. nūquā dicat carnis ex. nō ostendā id me
uelle. SYR DEMER SYR

Omne re que fecerunt. Ac se hinc. ita. in apertu. narraverunt. in cionu.
derap. ita. multum. in cionu. ita. Ac. loq; hanc. se. ita. ita.

Quo pacto habere. enarramus ordine.
Nihil in di quicquā laetius. Dē M. pro iuppiter.
Hominis fuit ita. S. conlaudant filium.
Mihiqui. dedisse consiliū egit gratias. Dē M.
D. grūpor. sy R. argentū adnumeraunt ilico.
D. edit. praeerea. Insūptū dimidiū ming.
I. d. distributū sane. ē. Exsententia Dē M. hem.
H. uic. m. andes. siquid recte curatū uelis. SYR
T. e. hem. de mea. haud aspexerāt; quid agitur. Dē M.
Q. uid. agatur. uostrā neq; mirari scitis.
R. atione. SYR. est. herde. inepta. nēdica. dolo. atq;
A. bsurd. apiscet. ceteros. purga. dromo.

^{Maesius in plagis maluolis respondere potest. i. comedia priores}
Postquam poeta: sensit scripturam suam
^{allio dephend. insidiam. se sentit. 2. scia}
 Ab iniquis obseruari: et aduersarios: scia
^{impey. fabula. illius. nos. i. nunc.}
 Rapere in peiore parte: qua acturis sumus;
^{audire. cau. desq. p. ab. h. i. p. q. n. sit. rep. hon. de. da. p. q. ut. romanus}
 Indici de se ipso erit: equos eras iudices.
^{amplius. an. p. u. m. o. l. a. c. q. u. i. d. e. p. e. n. t.}
 Laudinam utio ducifacit oportet.
^{con. d. d. p. u. s. q. p. r. e. t. i. s. a. m. q. e. d. f. u. e. q. u. i. c. o. p. o. s. u. t. f. a. b. u. l. a. q. u. a. a. p. p. e. l. l. a. u.}
 Synapothnes contes: dicitur comedia. e. ^{sina. p. e. r. h. u. e. s. q. u. e. l. a. n. n. e. c. o. m. o.}
^{id. e. s. t. a. d. i. n. o. n. f. a. b. u. l. a}
 Amco morientes plauti fecit fabulam. ^{trans. f. a. b. u. l. a. p. r. e. n. t. e. s. s. i. g. n. a. t.}
^{fab. u. l. a. c. o. n. t. e. s. d. i. s. s. i. l. i.}
 In greca adulescens. e. quilenoni eripit. ^{es. s. h. i. s. t. o. r. i. a. l. i. a. t. o. r. i. d. i. r. i. p. i. t. s. u. p. r. i. t. o. l. l. i. t.}
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Metrice in prima fabula eu plautus locu.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Reliquid integrum eu hic locum supsit sibi.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 I. nadel for uerbu de uerbo expressu exulit. ^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Amnos acturis sumus nouam per no scite.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Urturne factum exstameas an locum.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Dephensu qui pteritus negligencia. e.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Nam q. d. i. f. i. d. e. u. i. t. m. a. l. u. o. l. i. h. o. m. i. n. e. s. n. o. b. i. l. e. s.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Un adiutur adsi dux q. una scribere.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Quod illu aledictum uehement. ee. exstamant.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Nam lau dem hic duct maxima cu illis place.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Quibus uis ueris et populo placent.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Uoru opera in bello. in ocio. in negotio.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 S uo quisq. tepore usus. e. sine superbia.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 Dehinc ne expectat argumta fabulae.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 S e nescit primi ueruent. in parte aperient.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 In agendo partem ostendent. facit equanimis.
^{q. u. i. d. e. p. r. i. m. a. f. a. b. u. l. a. e. u. p. l. a. u. t. u. s. l. o. c. u.}
 P. oact ad scribendu augeat induforiam.

MILIO

Democritus habuit duos filios quorum unus emendavit fratri suo mitioni conueniendum quocumque scholi. Democritus ipse non
 Sto tax non redit hac nocte a cena ^{filii sui acceptum: hoc. Indu. dicit scriptura} aeschinul. ^{nomi arboris inueniunt. cuius}
 Neq. seruo lorū quisqua ^{ab una illi} quia duorū ierant;
 Profecto hoc uere dicunt: si absit uspiam. ^{uulgo pro quousq. et ab uxore}
 Aut ibi sic esset. euenire ea satius est. ^{aliqua in loco simonaris. uerius}
 Quae inter uxor dicit atque in animo cogitat. ^{utra}
 Ita quam illa ^{aliquo in loco} quae parentes propter. ^{dicunt obdormit aliquid prosperum}
 Uxor sic esset. aut te amare cogitat. ^{aliam}
 Aut te ^{ab alia} amari. aut potare. atq. animo obsequi. ^{letari. famulari.}
 Et tibi bene esse solici sibi sit male;
 Et go quia non redit filius. quae cogito. ^{quanta}
 Et quib. nunc sollicitor rebus. ne aut ille ^{p. illo.} aliorū. ^{subito mortuus fuerit}
 Aut uspia ceciderit. aut p. fregit aliquid uah. ^{Ab alio.}
 Quae quā ne hominē instigare in animo. aut ^{aliquid in animo. d. ueni}
 Parare. q. sit carius. quā ipse. e. sibi. ^{eschinul.}
 Atq. ex me hic natus n. e. sed ex fratre. il. adeo. ^{mea. democ. frat. m.}
 Dissimili studio. e. iam inde. ab adulescentia. ^{qua. opusum.}
 Et go hanc dementē uitā urbana atq. otium. ^{suauē. ad. parationē. rurestis. ciuile.}
 Secutū sum. equo d. fortunatū. istu putant. ^{urlant. mei. similes.}
 Uxorē nūquam habuīlle contra hec omnia. ^{fr. m.}
 Pro meo iure agere. potremo alii. clanculū. ^{secundu. m. d. m. potest. illu. red. quousq. uenero.}
 Patres quae faciunt. quae adulescentia. ^{accidit. celari. sibi. adulescenti.}
 A neme. cele. consue. feci filium. ^{senectus. sibi. adulescenti.}
 Nam quimentari aut fallare insuerit. patre aut ^{ne. sicut. d. m. habuerit}
 Me habere. facio. secūdo. ^{amando. me. p. omib. illu. quicquid. uide. indulgeto} non necesse habeo omnia.

milii regis hanc fecit conuincere
habent superiori et melius aut

cremef

CHR Igo istuc cupabosyr ^{facit nunc domine} adseruandus est. CHR
Fie syris ^{in accipit nunc for. natus illu.} sapia; nam hi iam nunc minq: obteperat CHR
Quid tu ec. quid de illo qd dudu tecu egi. ^{defraudei mea. i. merie doni.} egisti syre. aut
Bepperisti tibi qd placeat ^{nobis} annon du & ia syris de fallacia
Dicis & inueni quanda ^{inuenit amo. fallacia} nup CHR frugiet. celo quid id e.
SYR Dicaueru ^{inuenit natus. exaltat ouerit} ut aliqd ex alto in cidit CHR quid nam ^{syre}
SYR Pessuma hecefo ^{bacchi qua amat filius natus} meretrix CHR ita uideqursy & Immo si scias
Hoc uide qd in cepes ^{illa} facin ^{ecce inuenit} sunt queda ^{uide qd in accipit natus} anus corinthia
hic huic dragmaru ^{bacchi} argenti hec mille dederat ^{autuu} mutuu.
CHR Quid tu syris ^{amissu} ex mortua e. reliquit filia ^{bacchi} adulu sentula.
Ea relicta ^{amissu} huic arraboni e. ^{bacchi} pillo argento CHR intellego.
SYR hanc secum huc adduxit ^{amissu} ea que e. nunc aduocore ^{bacchi} tua
CHR Quid tu syris ^{amissu} clunia ^{amissu} orat tibi uti ^{amissu} id nunc ^{amissu} de illa ^{amissu} illam.
Post data ^{amissu} mille ^{amissu} numum ^{amissu} posat ^{amissu} CHR epolcu ^{amissu} quide ^{amissu} syris ^{amissu} hui
Dubiu ne id est ^{amissu} CHR Rego ^{amissu} sic putau ^{amissu} quid nunc ^{amissu} facere ^{amissu} cogras.
Ego ne ad me nedam ^{amissu} u ibodica ^{amissu} hanc ^{amissu} ee ^{amissu} capta ^{amissu} eocaria.
Dicet ^{amissu} a nobile ^{amissu} si ^{amissu} redimat ^{amissu} magnu ^{amissu} mea ^{amissu} esse ^{amissu} lucrum.
CHR Erras syris ^{amissu} quid tu ^{amissu} CHR Rego ^{amissu} me ne ^{amissu} demo ^{amissu} ex nuntia ^{amissu} bires ^{amissu} pondeo.

UNIVERSITY OF CALIFORNIA, BERKELEY

BERKELEY • DAVIS • IRVINE • LOS ANGELES • RIVERSIDE • SAN DIEGO • SAN FRANCISCO

SANTA BARBARA • SANTA CRUZ

DEPARTMENT OF HISTORY OF ART
416 DOE LIBRARY # 6020

BERKELEY, CALIFORNIA 94720-6020

Rome, 19 June 2001

Dear Prof. Hoffmann,

Dott. Crivello told me of your opinion that the main hand in the Ambrosian Terence is the same as a hand in three Reims manuscripts in Bamberg you have studied. I took xeroxes of your plates with me to Milano and felt you are correct. I enclose a draft of the beginning of my discussion of this book (F) in the large book on *The Lost Late Antique Illustrated Terence* which I am finishing now. I am rather uncertain of the date of this manuscript for I am not a specialist in this script, but I am inclined to place it rather late in the tenth century because of the one illustration in the book that is original and therefore displays the personal style of this artist when he does not have a classical model to adapt (when he becomes quite medieval; see xerox enclosed). I should like to be able to quote your opinion directly.

Fol. des Facs. I wonder also if by chance you studied the minuscule used for labels to the illustrations intermittently from folio 47(51)v to 70(74)v. I did not study them closely enough but I have the recollection that they appeared to be a later addition (a point I must clarify because I have to discuss the reliability of labels throughout my analysis). Unfortunately the facsimile is not to be found in Rome (!) so I cannot even check with it. So I expect to return to Milano when I leave here the first of July. (x)

If by chance this letter should reach you in time (29 June) and you use e-mail I would very much appreciate a quick note to wright@socrates.berkeley.edu. After that I will not receive mail as I travel until I get home early in August. (in German, of course)

With very best regards,

David H. Wright
Professor of the History of Art

home address preferred:

105 Vicente Road
Berkeley, California 94705

*f. 54r Majuskel-N in Minuskel der
Gelehrten (Namen) der Figuren*

(x) *ist etwa gleichzeitig, d. h. c. 8 3/4*

F: Milano, Biblioteca Ambrosiana H.75 inf. (S.P. 4bis)

This is a moderately elaborate but freely adapted copy of U made around the third quarter of the tenth century, apparently at Reims, but both date and localization are still under discussion.*

Complete facsimile: Erich Bethe, *Terentius, Codex Ambrosianus H. 75 inf.*, Leiden, 1903 (Codices Greci et Latini phototypice depicti, 8) with a good codicological description in cols. 17-22. There is a brief description in Munk Olsen, II (1985) p. 622.

76 510:8

The late Bernhard Bischoff's opinion has been quoted in slightly varying versions: as "probably from the neighborhood of Reims" by Michael Reeves in 1983, as Reims by Claudia Villa in 1984, and as northern France by Matthias Exner in 1989.*

Michael D. Reeves, in *Texts and Transmission* (ed. Leighton D. Reynolds), Oxford, 1983, p. 417; Claudia Villa, *La "Lectura Terentii"*, Padova, 1984, p. 367; Matthias Exner, *Die Fresken der Krypta von St. Maximin in Trier und ihre Stellung in der spätkarolingischen Wandmalerei*, Trier, 1989 (*Trierer Zeitschrift*, Beiheft 10) p.187.

In conversation with me in 1990 he did not mention Reims specifically but indicated that region of France. Subsequently Hartmut Hoffmann has identified the main hand of F (folios 22-120) as one found in three late tenth-century manuscripts in Bamberg in a personal communication to Fabrizio Crivello, who kindly passed it on to me.*

Hartmut Hoffmann, *Bamberger Handschriften des 10. Und 11. Jahrhunderts*, Hannover, 1995, pp. 127, 134-5, 136; figs. 222, 223b, 227, 237b. The scribes are Hand A of Class. 11 (Boethius), Hand B of Class. 45 (Quintillian), and Hand C of Class. 55 (a mathematical and scientific collection)

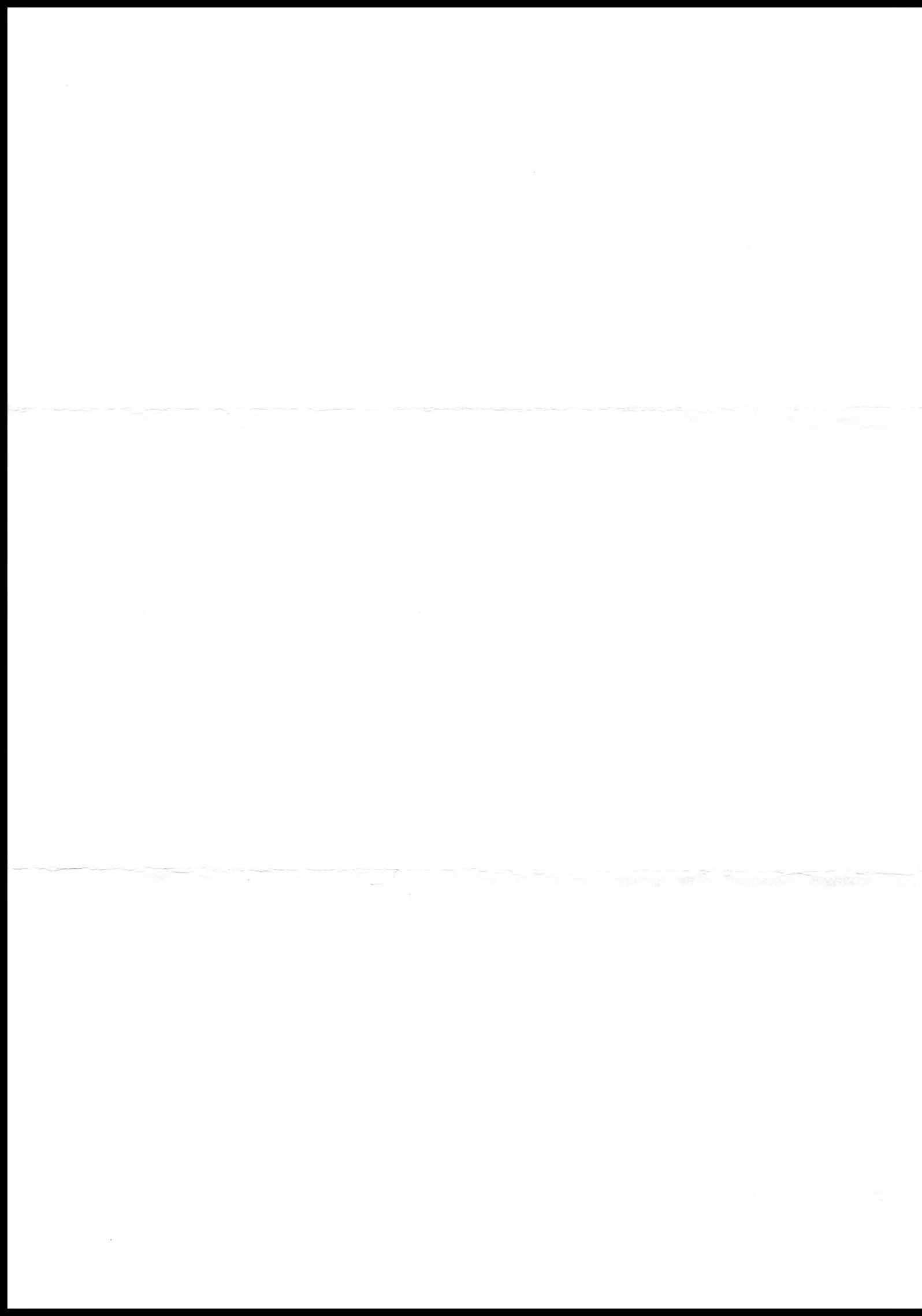
After comparing the manuscript in Milan with Hoffmann's illustrations I am convinced that his identification is correct. Bischoff was cautious also about the date of this scribe, tending toward the first part of the tenth century, but Hoffmann puts his work in the second half or near the end of the tenth century. The style of the illustrations, as freely adapted from U, is hard to date, but the style of the one original illustration in the book (folio 36v, fig. \$\$, discussed below) has relatively advanced medieval features, which helps confirms Hoffman's dating to the second half of the tenth century.

The book was at some time trimmed to be 258 by 210 mm and was paginated in ink by Antonio Algiati, the first librarian of the Biblioteca Ambrosiana, which was funded in 1609. In a subsequent binding two bifolios from a humanist Plautus were added at the front and one bifolio at the back; these are included in a modern pencil foliation. The correct but arbitrary foliation of what survives of the original book, given in Bethe's facsimile and generally cited, is used here; to get the pencil foliation in the manuscript add four. The Terence now contains 120 folios but is incomplete at both ends, extending from *Eunuchus* 416 to *Phormio* 832; folio 1 is rubbed and darkened from exposure and the space for the illustration to *Eunuchus* 7 on the verso, which had been cut out, was patched with parchment and replacement text was written there by the librarian Olgiati, who also supplied to the illustrations towards the end of the book. The original book was written on rather stout parchment that may appear grayish on the hair side; some sheets at the inside of a gathering can be thinner. The gatherings of regular quaternia were formed with the

hair side out and placed open and face down to be pricked near the outer edge and then ruled on the first and third sheets, for a frame for the text at first for 26 lines 192 by 129 mm (with inner margins 115 mm apart) but the practice was irregular and later 27 lines on a grid 185 mm high was normal.

The text was written by two scribes. The first wrote folios 1-20 completing what was originally the sixth gathering (not counting the added bifolium 21-22). The second began with the Prologue to *Heautontimoroumenos* on folio 23r and finished the book (not counting the added bifolium 99-100). His part of the book shows much irregularity in scribal practice, particularly in the varieties of capitals used for colophons and labels, but in origin is the work of one man. The black ink is generally thinner in his part, and generally appears brown. Both scribes attempted to follow correct verse division but with uneven results. The gatherings are signed in the center of the bottom margin, reaching Q XVIII on folio 120v. Both scribes at first used minium for verse initials placed between the inner and outer bounding lines and for the three-letter identifications of speakers in the text but this practice became irregular and later these were written in ink with occasional touches of minium. For the first letter of a scene at first the verse initial was enlarged slightly, but gradually in the work of the second scribe the scene initial was made larger and given a Square capital form two or even three times as large as the mixed capital verse initials. The Argumentum to *Adelphoe* begins with a still larger initial in this scheme and is decorated with some linear filling that seems to be a vegetal motif. A somewhat later scribe added extracts from Eugraphius, commentaries on the prologues, at the beginning of each play, on smaller inserted bifolios for *Heautontimoroumenos* (folios 21-2) and *Phormio* (folios 99-100), in the margins for the remaining plays; there are various corrections, glosses and scholia from the tenth century, some of the scholia now stained with reagent.

The illustrations were executed by one painter who apparently began by making faint drawings in brown ink (rarely visible), then brushed in washes of blue and of thin ink for the modeling and finished by drawing the main contours and details in darker brown ink. The slightly greenish blue is irregularly granular and tends to cake up in the darker areas; the combination of blue wash and dark brown ink can give the illustrations a purplish character but there is no violet pigment used. The first of the surviving illustrations, to *Eunuchus* 8 on folio 2v (fig. \$\$), will serve to characterize this painter's work; it is clear that he made many small changes as he adapted the illustration in U (see the Presentation section). In this short scene the youth Chremes comes to the house of Thais where he is met by her servant Pythias, who greets him and instructs the servant Dorias to take him to Thais, who is then at Thraso's house. The painter has copied the actions of Chremes and Pythias reasonably closely but transformed the door with its grill into an archway, as he did from time to time in his work. He has copied the stance and gestures of the servant at the right but turned her head to look up and off to the right instead of back to Chremes (whom in fact she will now lead away) thus making her appear extraneous to the scene. More basically, the painter is transforming the figures into a new and very unclassical style he has developed, a style that will lead to early Ottonian painting a generation or so later. Details can be quite naturalistic, folds in the garments are modeled to appear three-dimensional, and the linear formula for a face is lively and appealing, but considered as a whole his figures are attenuated and have no volume, no substance, no skeletal framework. Pythias crouches instead of stepping forward onto her right leg and her left hand does not grasp the grill in the door but strangely repeats the gesture of her right hand, one on this side of the

Eugraphi commentarius in pholog. v. 13-32

medio palmarum omnibus positam qui artem tractant musicam - non principia
 neque exterminantes considerare oportere. sed illa que sunt media que come-
 diam tenent ubi ars musica tota uersatur. Ille ab studio uoluit ad
 famam hunc reuocare. Nota aduersarii uoluntatem. quod maligne perse-
 cutus sit uti teneamus ad famam reuocetur. Vendebant enim comed-
 as. & inde questus habebant. Certe optime respondit & iam hoc ad-
 uersum quod dixit. hic respondere uoluit non lascescere. Sic enim iustu-
 cum respondemus maledictis potius quam maledictis aliquem puocamus.
 Ita cuparia referimus enim est nullum quod adiunxit. Quod ab illo ab-
 latum huius sibi relatum putet commendat nunc poetam cum subiungit.
 Nunc de illo iam finem faciam dicendi. cum ipse desit non facit. hic graui-
 ter & illum peccare multa docuit. & se contentum esse respondit.
 Nunc quid uelim animaduertite. Supponit per paucos uersus ad of-
 ficium plagi ut aliquot instruat de comoedia. Apponit nona-
 Epitaphia. Iam non greci uocant comoedia. nomen comoedie dicere
 aliquid arguementi dicere tangere. & plagi officium est.
 Quia primas partes qui fecerit phormio parasitus primas partes
 dicit. hoc est summas non priores partes. Per ipsum enim pa-
 rasitum. que summa sunt in comoedia nomen impositum est ab eo
 auctore per quem aguntur plurima. Sed tamen uoluntas nostra ac-
 cesserit ad poetam dare opera & ad aequo animo. Subiungit
 illam beniuolentiam quam semper petit plagus. & rogat etiam ne
 simili fortuna utamur atque uisi sumus. cum primum cum
 nostrum grex motus loco est. Datur hic intelligi quod hec co-
 moedia post illam comoediam dicitur que hec circa est. Et hoc hic

11. 1. - 2. v. 325 - 339

^{infirmate gratia}
A ffatam. ^{simul} nā si periculū ullū in te in pēssime

^{secū op'} una haud dubiū est.

^{secū op'} **N** on uisus fūto. ē. mihinunc. ^{hūc} introsequi.

^{ad uisū} **N** ā uisus omīs nosse illis sentio;

H erinemo uoluit sostratā introadmittere.

S i forte morbi amplior fuerat.

Q uod sane nolim maxime ericausamē.

S eruum ilico introisse dicent sostratē.

A liquid intulisse cōmūiscuntur mali.

C apti atq. ^{illoz philumene ipa rentu eius} ad illorū morbi quid uet sit.

H ēra incrimen ueniat. ^{domino suo ueneficio. i meo philumene aliquid mali conuenit.} exouero ^{excoq. abunt} in magnū malū.

Sofrata

parmeno

parphilus

Sos **N** escio quidā dudū audio hic tumultuari miserā. ^{deq. salu. nequid} **A** le me uone philumene magis morbi ad gra
^{quod de medici} **Q** uod de sculaphi. ^{illam} sit huius oro nunc ad exmūsam. **P** A R

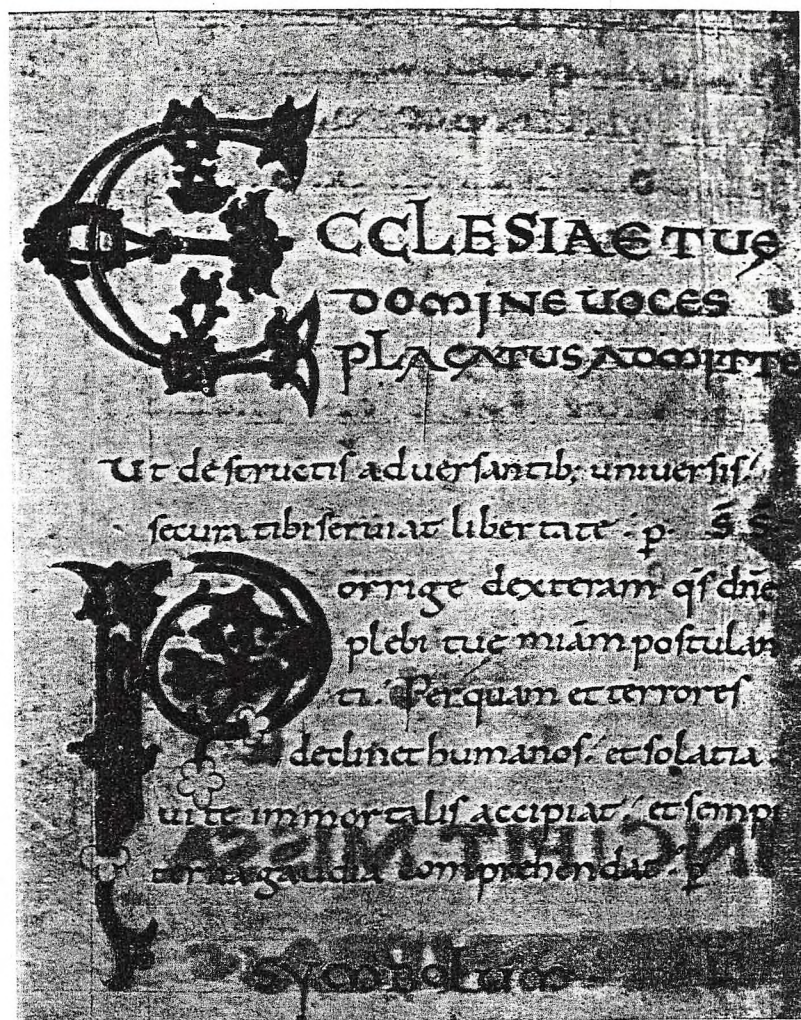
^{enst. tumultuari in domo ubi philu}
 mena uxor fili. uicta parit. enst
 pūbiter qd morbi. quoll. as. gebarse
 laborare magna. t. enst. qd pūb. ea
 dū medicu. as. deq. u. qd enst.
 silens. exmūsam.

tenne pel momento almeno la sua carica, godendo però anche di beni allodiali nel Bergamasco, e persino nel Veronese; patrimonio che permise alla famiglia di contare ancora, altrove, quando essa scomparve dall'esercizio dei poteri comitali, soppiantata dall'arcivescovo di Milano al quale, in persona di Ariberto d'Intimiano, verrà infatti contestata, in una dieta imperiale, l'usurpazione della « corte di Lecco ».

A questo suo subentrare, ivi ed altrove, aveva dato occasione, appunto, la politica di Ottone. Perché se nel rientrar da Roma, dopo la coronazione imperiale del 962, avvenuta alla presenza anche del nostro arcivescovo Valperto, il sovrano seminò lungo la strada diplomi che conferivano a parecchi vescovi la pienezza dei poteri entro le loro città e territori¹, nei riguardi invece dell'accorto e perciò fedele Valperto fece qualcosa di meno e di più. Il cronista Landolfo (non degno di fiducia quando non lo suffraghino,

come in questo caso dei successivi ma univoci elementi di prova) ci dice che Ottone ebbe, in presenza di tutti a conferirgli poteri sopra gli altri (forse un missatico con indeterminate funzioni vicariali, come già, ai tempi di Ansperto, Carlomanno, tornandosene in Germania, doveva aver fatto con Suppone II) e gli regalò molti castelli del re situati in varie parti d'Italia². Quest'ultima espressione, in un cronista milanese di un secolo e mezzo dopo, risponde alla constatazione che il suo arcivescovo possedeva castelli — come per esempio quello di Teglio, eponimo della Valtellina — che erano ben remoti, nel cuore di altre diocesi, dotati di tutte le immunità di castelli regali, e che, per tradizione, quello era un possesso ormai pluriscolare. L'elenco naturalmente di questi castelli si può solo ricostruire in parte, e sui residui che si salvarono per l'arcivescovo dopo le rivendicazioni imperiali, cominciate con Corrado II.

La destinazione poi che l'arcivescovo Landolfo, verso la fine del sec. X, farà di gran parte dei beni che la Chiesa milanese aveva nella diocesi, a favore dei suoi « capitani », ci offre altri indizi indiretti per stabilire che un certo numero appunto di questi castelli stava nelle mani dell'arcivescovo già avanti l'im-

Dal Sacramentario di S. Satiro (Biblioteca Capitolare)

¹ MOR, I, pp 186, 298 sgg.

² Cfr. VIOLANTE, p. 147.

245
tate tuā q̄a d̄s m̄s es tu. S p̄e tu
us bonus deducet me iūā rec
tā p̄p̄t nom̄ tuū dñe uiuifica
bis me iniquitate tua. t̄ duces de
tribulatione animā meā & in
m̄ia tua disp̄des inimicos meos.
Et p̄des om̄s qui tribulant ani
mā meā quō ego seruus tuus sū.

Exaudibilis d̄s exaudi me pecca
trice famulā tuā d̄ d̄idam claman
tē ad te sic exauditus es a patre tuo
cumparebaris in ligno p̄p̄t huma
nū genus & clamasti tercio exaudi
me in hoc qđ peto te p̄p̄ciū iusti
sanguinis tui cū quo om̄e huma
nū genus redemisti. q̄ uiuisti / regnas
Pretende dñe imperatori n̄ro
arma celestia ut pax ecclesiarū
nulla turbet tē pestante bellox. q̄

martires orate peis. Scē mar-
 tine orapeis. Scē Benedicte
 orapeis. Scē Herharde orapeis.
 O mīscī confēssores orate peis. Scā
 felicitas orapeis. Scā Waltpur-
 gis or. Scā Margareta orapeis.
 Scā Gerdrudis or. Scā Haba lōs
 orapeis. O mīa agmina scōr anglōr
 atq archanglōr mīcedite peis.
 O mīscī sps & anime iustōr mīce-
 dite. O mīscī & euangeliste mī-
 cedite peis. O mīscī monachi &
 mīscī femi-
 ne & scī continentes orate peis.
 O mīscī uirgines & martires xpī ora-
 te peis. O mīscī di & electi di orate
 peis. Propicius esto peccatis
 eor. Propicius esto libera & defen-
 de animas eor. A boni malo libera

1
... dicit dñs & susci-
... bo dñs dñs gēnū mīstū & reg-
nabit rex & sapiens erit & faciet iu-
diciū & iusticiā in tēp. Rorati celi de-
... nubes pluant iusticiā aperturū verba
... saluati erit. Ecce nomen
domini venit de longinquo & clarū est
... be narium. & laeta quē sum
dñe potēciā tuā & uenit ab im-
mētib; peccatorū nōrū periculū
mīrāmur ptegente eripite libe-
rante saluari. Qui cūp-
Dicit tibi syon ecce rex tuus uenit tibi sy-
on noli timere ecce rex tuus ueniet
Paratus esto israhel in occursum domini
quoniam uenit. Surgite uenite
uenite adoremus quia nescimus horum
quando ueniet dominus. Seu

225
VERBA ORTA aurib: Breue ip: iteru
peipe dñe intellege clamo
rē meū. Intende uoci orationis
mee rex meus & dñs nŕs. Dñe ne
in furore tua arguas me neq:
irata tua corripas me. Misere
rei qm̄ infirmus sū sana me dñe
qm̄ conturbata sunt ossa mea.
Et anima mea turbata ē ual
de & tu dñe usqueq̄. Conuer
tere dñe & eripe animā meā.
saluū me fac p̄pt̄ miām meā.
& respice & exaudi me dñe dñs
nŕs. Illumina oculos meos ne un
quā obdormiā in morte. Per hec
gressus meos infirmis tuis. ut
n̄ moueant uestigia mei. Ego
clamaui qm̄ exaudisti me dñs.
inclina aurē tuā m̄ & exaudi

sacerdotes aurei ligneis calicib; ut
batur. nē e contra lignei sacerdotes
aureis utunt' calicib; Zepherinus xvi
romanus ep̄s patens utreis missas
celebrare confutur. Tum deinde
urbani. xviii pp. omnia ministeria
sacia fecit argentea. In h' em̄ sic mure
liquis cultib; magis & magis p̄ncipem
tum rēpōz decus succerunt eccl'arū
Nō r̄s enim diebus qui serui patri famili
al' sumus. ne decus matris eccl'e immi
nuatur sed magis cumuletur. amplifi
cet. Statuim' ut deinceps nullus sacerdos
sacram̄ ministerium corporis. sangui
nis dñi xpi dñi nri in ligneis uasculis ullo
modo conficere p̄sumat. ne unde pla
cari debet inde nascatur dñs. de eccl'i
accompluribus coheredib; obsessi. et

Exod.

sem loci parare
p̄esse. de illis qui
loca alicubi dar
nunquā dare
Siquis uero luxu
sexus p̄sona p̄pri
alicubi donare d
tionum p̄uentum
me signatū inde
habeat potestati
rēptuerit. talis
p̄sus ducatur
nem eccl'asticū a

EXPLICIT

Incipit ordo q̄l

Hora diei p̄ma a
antur om̄s ab eccl'e

toribus praestitit. Unde magis seueriani appella-
 ti sunt qui uidentur quidem legere profeta & eu-
 gelus. sed propria quadam interpretatione scribura-
 rum sensum peruertunt obtreant autem paulo apos-
 tolo & refutant eius epistulas. sed neque actus apostolo
 consensu caput. Verum tamen priore eum. auctor.
 tamen. si conlationem quandam faciens euangeliorum
 Nescio quo modo composuit euangelium unum. ex quo
 tuar. quod diatesaron nominauit. quod eam
 nunc habet & amulius. Dicitur autem & non
 nulla ex sermonibus apostoli permixtisse tam
 quam quoniam mendare uult ordinem compositionemque
 uerborum. Reliquit autem hic ipse infinitum librorum
 numerum. sed illo quem aduersum gentes scribit. liber
 ex omnibus scriptis eius praecipuus. & ualde ab eo pro-
 batur. sed de his satis dictum. Per idem tempus in nume-
 ris haeresibus ubique pullulantibus & praecipue apud
 mesopotamiam bardesane squidam uultu disertissimus
 in syrorum lingua & uehemens dialecticus aduersum
 marcionem alios quoniam nullos dialogos scribit quos
 propria lingua compositos edidit. Sed eadem eius plura
 extant uolumina quae discipulus eius in graecum
 uertere sermonem. Et tamen quae in apotensi inuer-
 bo & doctrina. & in disputationibus ualidis ut plu-
 rimis & nobilibus uiris habuerit sectatores. Etenim
 & adamantinum de facto potentissimus dialogus. sed
 eadem multa scribit quae satis uilia & necessaria